

BÂTINE

(الباطنة)

Doğu Arabistan'da bir bölge.

Umman körfezi sahili ile Hacer dağları arasında kalan ovalık kıyı kesimi, kuzeyde Hatmetülmilâha denilen bölgeye, güneyde ise Haylülumeyr kasabasına kadar uzanır. Uman toprakları içinde bulunan ve başşehir Maskat'ın batısı ile Sîb kasabasının güneydoğusuna kadar 270 km. devam eden Bâtine sahil şeridinin derinliği yer yer 15 ile 30 kilometreye ulaşır. Bâtine ismi Zâhire'nin karşısı olarak alçak bölge mânasına gelir. Zâhire ise Hacer dağlarının batı kesimindeki yüksek bölgelere verilen addır. Bâtine kıyı şeridinden Zâhire yüksek bölgelerine Vâdilcîzî ve Vâdilhevâsine geçitleriyle ulaşılır. Kıydan içerilere doğru 10 kilometrelik bir kuşakta geniş hurma bahçeleri vardır. Ayrıca tarıma elverişli olan bölgede muz, mango, buğday, arpa, pamuk ve şeker kamışı yetiştirilir. Çevrede koyun, keçi ve deve gibi hayvan besiciliği bir hayli ilerlemiştir. İlk devirlerden beri bölgeden yukarılara Basra körfezi limanlarına, Arabistan'ın güney kıyılarına, bugün Tanzanya'ya bağlı olan Zengibar adasına ve Hint yarımadasına deniz yolu ile ticaret yapılmıştır.

Bölge halkı İslâmiyet'i Asr-ı saâdet'te kabul etti. Hz. Peygamber 629'da Uman'a bir mektup göndererek halkını İslâm'a davet etmişti. Ebû Zeyd el-Ensârî ve Amr b. Âs es-Sehmî adlı sahâbiler Hz. Peygamber'in mektubunu bölgede hüküm sürmekte olan ve Bâtine bölgesinin en önemli şehir ve limanı olan Suhâr'da bulunan Cülendâ'nın iki oğlu Abd ve Cey-

fer'e götürdüler. Her ikisi de İslâmiyet'i kabul ederek kabilelerindeki bütün halkı İslâm'a davet etti. Amr b. Âs ile Ebû Zeyd Hz. Peygamber'in vefatına kadar burada kaldılar (Belâzûrî, s. 110). Hicrî 12. yılda Hz. Ebû Bekir devrinde bu bölgeler İslâm devletine bağlandı. Bâtine bölgesi sulak ve mümbit toprakları ile tarıma uygun olmasından dolayı çeşitli güçlerin devamlı ilgisini çekmiştir. Sırasıyla Emevî, Abbâsî, Büveyhî ve Selçuklu hâkimiyetinde kalan bölge zaman zaman mahallî hânedanlar tarafından bağımsız olarak da yönetildi. XIV. yüzyılın ilk yarısında burada bulunan İbn Battûta'ya göre bütün Bâtine sahili o dönemde müstakıl bir krallık olan Hürmüz adasına bağlı idi ve toplanan vergi Hürmüz hazinesine gönderiliyordu. *Cihannümâ* müellifi ise bölgede hindistan cevizi ve hurmanın bol olduğundan, karabiber ve demirhindi ağaçlarının yetiştiğinden bahsetmekte ve sahilde önemli ticaret merkezlerinin bulunduğunu, âlim ve sâlih kişilere sıkça rastlandığını söylemektedir.

1522'de bölgeye gelen Portekizliler 1558'de burada yeni bir kale inşa ettiler. 1616'da ise Suhâr'ı ele geçirdiler ve vali ile kardeşini öldürerek şehri yakıp yıktılar. 1623'te Safevîler Portekizliler'e karşı bölgeyi müdafaa etmek istedilerse de muvaffak olamadılar. Nihayet 1643'te Ya'rubî hânedanının (1624-1741) kurucusu Umanlı İmam Nâsır b. Mürşid'in kumandasındaki ordu Suhâr dahil Bâtine bölgesindeki bütün Portekizliler'i kılıçtan geçirdi. 1738'de Suhâr, Nâdir Şah'a bağlı Safevî ordusu tarafından ilk Uman seferi sırasında kuşatıldı. Bu seferde ele geçirilemeyen şehir ve Bâtine bölgesi Nâdir Şah'ın 1742'deki ikinci seferi sırasında işgal edildi; ancak bu dönemde bölgenin hâkimi olan ve Ya'rubîler'in Suhâr valisi bulunan Ahmed b. Saîd şehri dokuz ay gibi uzun bir süre Safevîler'e karşı korudu (1743). Daha sonra Ahmed b. Saîd elde ettiği başarılarından da cesaret alarak Ya'rubîler'den ayrıldı ve istiklâlini ilân etti. Bu şekilde başlayan Bû Saîdîler hânedanı bugüne kadar devam etmiştir. Bölgenin mümbit topraklara sahip olması dolayısıyla korsanlar, sömürgeciler (İngilizler ve Portekizliler), yerli Uman halkı ve Safevîler Bâtine'ye sahip olabilmek için devamlı mücadele halinde bulunmuşlardır. Nitekim 1819'da İngiliz donanması ile bölge halkı arasında büyük bir mücadele olmuş ve sonunda İngilizler üstünlüklerini kabul et-

tirmişlerdi. 1829'da Suhâr'a gizlice sızarak kaleyi işgal eden Azzân b. Kays'ın oğlu Hâmid İngilizler'e karşı mücadeleyi sürdürdü. 1836'da Maskat'ta hüküm süren Sultan Saîd b. Ahmed Suhâr'ı da kendine bağlamak istedi ve Bâtine bölgesi tekrar kardeş mücadelelerine ve nüfuz bölgeleri için çatışmalara sahne oldu. Nihayet 1852'de Suhâr ve Bâtine tekrar Uman'a bağlandı.

Maskat sultanının Sîb, Berka, Musan-naa, Süveyk, Hâbüre ve Suhâr bölgelelerinde valileri bulunur. Lorimer'in 1908 yılı tesbitlerine göre Bâtine'de yerleşik nüfus 105.000 civarındadır ve bu nüfusun yarısı sahil kesiminde yaşar. Hacer dağlarına doğru iç kesimlerde yaşayanların nüfusu nisbeten azdır. Bölgede yaygın kabileler Sa'd, Hevâsine ve Benî Harûs olup daha küçük kabileler ise Bidu-vât, Hamed, Cerâd, Mevâlik, Nevâfil, Âl-i Bû Kureyn, Âl-i Bû Rüşeyd ve Şübül'dür.

Bölgedeki halkın çoğunluğu İbâzî olmakla birlikte aralarında Sünnîler de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 110-113; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, III, 393-394; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 204-205; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 496-497; C. Niebuhr, *Travels through Arabia*, Edinburgh 1792, II, 115; İbn Rüşeyk, *el-Fethu'l-mübîn fî şretî's-sâdeti'l-Bûsa'idiyyîn* (nşr. Abdülmün'im Âmir — Muhammed Mürsî), Maskat 1397/1977, s. 261, 262, 279, 350; Wellsted, *Travels in Arabia*, London 1838, s. 98-101, 163; *Delîlû'l-Halîc* (Târih), II, 734-750; H. Yule, *The Book of Sir Marco Polo*, London 1903, II, 340; R. Said-Ruete, *Saîd b. Sultan*, London 1929; W. Phillips, *Oman: A History*, Beyrut 1971, s. 163; P. Bonnenfant, *La Péninsule Arabique d'Aujourd'hui*, Paris 1982, s. 266-274, 326-361, 406-411; *The Middle East and North Africa 1988*, London 1987, s. 641; Laurence Lockhart, "Nâdir Shâh's Campaigns in Oman, 1734-1744", *BSOAS*, VIII (1935-37), s. 168-171; R. L. Haedley, "Bâtina", *El²* (İng.), I, 1098; a.m.f., "Bâtine", *UDMI*, III, 939-941.

MUSTAFA L. BİLGE

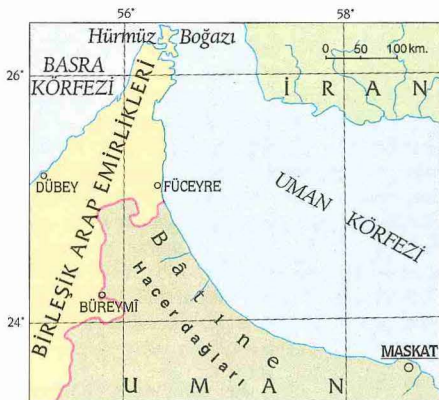
BÂTİNİYYE

(الباطنية)

Nasrânın zâhîrî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Tanrı ile ilişki kurabilen "mâsum imam"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı.

"Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki *batn* veya *butûn* kökünden türeyen *bâtın* kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir te-

Bâtine

rimdir. Buna göre bâtinîyye “gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler” anlamına gelir. Terim olarak “her zâhîrin bir bâtını ve her nassın bir te’vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nunla ilişki kurmuş mâsum bir imâmın bilebileceğini iddia eden gruplar” diye tarif edilebilir ki mütedil sûfilerden aşırı Şîî fırkalara ve mühidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır. Âyet ve hadislerin zâhîrlerinde bulunmayan bazı anlamların mevcudiyetini belirtmek üzere kullanılan bâtın terimine ve nasları bâtını mânalarla yorumlama faaliyetine hicrî II. asır Şîî kaynaklarında rastlamak mümkünse de (bk. Mufaddal b. Ömer, s. 58, 82, 116) bâtinîyye kelimesi erken devir kaynaklarında geçmemektedir. Yapılan tesbitlere göre bu terim ilk olarak Makdisî’nin *el-Bed’ ve’t-târîh*’inde kullanılmıştır (V, 133). Bu hususu dikkate almak ve bâtını te’villerle ilgili literatürün teşekkülünü göz önünde bulundurmamak suretiyle bâtinîyye teriminin hicrî IV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

İslâm düşünce tarihinde Bâtiniyye, nasları zâhîr-bâtın ayırımına tâbi tutarak te’viller yapan, İslâm’ın temel hükümlerini (zarûrât-ı dîniyye) bütün müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayıp din anlayışlarını inkâr veya ibâha* sınırına kadar götürülen itikadî fırkalar yanında, son derece gizli bir şekilde teşkilatlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken çeşitli siyasî gruplar için de kullanılmış ortak bir lakaptır. Âyet ve hadisleri sûfî temayüle göre tefsir eden mutasavvıflara da bazan aynı lakap verilmiştir. Kaynaklar söz konusu fırka ve zümrelere bu lakabın verilmesini, naslara zâhîrî mânalarıyla ilgisi bulunmayan bâtını anlamlar yüklemeleri, gizli (mestûr) bir imâmın peşinden gitmeleri, inkâr ettikleri halde inanmış görünüp asıl gaye ve hedeflerini gizlemeleri, faaliyetlerini gizlice yürütmeleri, âlemin sırlarına vâkıf olduklarını iddia etmeleri gibi çeşitli sebeplere bağlamışlardır.

Hicrî IV. yüzyıldan itibaren Bâtiniyye’yi tanıtmaya çalışan kaynaklarda mevcut bilgilerin büyük bir kısmı muhalifleri tarafından yazılmış reddiye tarzındaki eserlere dayanır. Ayrıca Bâtiniyye teşkilâtına girip akîdelerini öğrendikten sonra bu zümreden ayrılanların veya kılıç zoruyla itirafta bulunanların verdiği bil-

gilerle bizzat bu gruba mensup dâî*ler tarafından yazılan eserlerin ihtiva ettiği bazı bilgiler de mevcuttur. Bununla birlikte Bâtiniyye’yi gerçek yüzüyle ve ayrıntılı olarak tanıtan kaynaklar son derece azdır. Şehristânî’nin de işaret ettiği gibi (*el-Milel*, I, 192) bunda, Bâtınîler’in çeşitli ülkelerde ve muhtelif zamanlarda insanları farklı inançlara davet etmelerinin ve bu yüzden farklı isimlerle anılmalarının büyük bir rolü bulunmalıdır. Nitekim Bâtınîler Irak, Bahreyn, Şam, Mısır, Hindistan, Horasan, İran, Türkistan ve diğer İslâm beldelerinde değişik adlarla anılmışlardır. Ca’fer es-Sâdık’tan sonra imâmetin oğlu İsmâîl’e geçtiğini savundukları için İsmâîliyye, âlem ve imâmet anlayışlarında yedili bir sistemi benimsediklerinden Seb’iyye, hakikatin ancak gizli bir imâmın tâlimiyle öğrenilebileceğini öne sürdüklerinden Ta’lîmiyye, dinin haram kıldığı hususları helâl saydıklarından İbâhiyye, mal ve kadında ortaklığı câiz gören Mazdek ile Bâbek’e uyduklarından Mazdekiyye ve Bâbekiyye, İslâm akaidine aykırı ulûhiyyet telakkilerini benimsediklerinden Zenâdîka, âlemin yaratılışını ve âhîret hayatını inkâr ettiklerinden Melâhide, Hamdân Karmat (Kırmıt), Nâsir-ı Hüsrev, İbn Nusayr, Anuş Tegin ed-Derezî ve Hasan Sabbâh gibi liderlere bağlı olduklarından Karâmita, Nâsiriyye, Nusayriyye, Dürziyye ve Sabbâhiyye, Bâbek zamanında kırmızı elbise giydiklerinden Muhammire, Rey şehrinin Hürrem bölgesinde bulunduklarından dolayı da Hürremiyye diye adlandırılmışlardır.

Doğuşu ve Gelişmesi. Bâtını düşünce-nin ve dolayısıyla Bâtiniyye’nin menşei konusunda ileri sürülen farklı görüşleri üç noktada toplamak mümkündür. 1. Bâtını yazarlara göre bâtını davet Ca’fer es-Sâdık zamanında ve bizzat onun tarafından başlatılmış, daha sonra onun belirlediği esaslar çerçevesinde oğlu İsmâîl tarafından devam ettirilmiştir (Mustafa Gâlib, s. 22, 23). 2. Ehl-i sünnet ve Mu’tazile âlimlerine göre Bâtiniyye’nin menşei Mecûsîlik, Sâbîlik, Yahudilik gibi eski din ve kültürlerdir. Bâtiniyye bunların karışımından oluşmuş İslâm dışı bir inanç karışımı ve hatta yeni bir dindir. Nitekim bu mezhebin önemli simalarından Meymûn b. Deysân el-Kaddâh Mecûsîliğe, Hamdân Karmat ise Sâbîliğe mensuptur. İslâm dininin yayılışını kabullenmeyen bazı eski din mensupları kılıçla engel olamadıkları yeni dini kültür değişikliğine uğratmak, böylece

temel hükümlerini bozup onu içten çöktürmek amacıyla sözde Ehl-i beyt sevgisi esasına dayandırdıkları gizli teşkilâtlar kurmuşlardır. Bâtiniyye bu teşkilâtların en etkili olanıdır. Mecûsîlik ile Bâtiniyye’nin inançları arasında büyük bir benzerliğin bulunması bu konuda dayanılan delillerden biridir. Kâdî Abdülcebbar ile Abdülkâhir el-Bağdâdî Bâtiniyye’yi hiçbir dine bağlı olmayan ve materyalist fikirlere dayanan bir mezhep (melâhide ve dehiyye) olarak görürler. Bu müellifler Bâtınîler’in yaptıkları tutarsız te’villerle temel İslâmî hükümleri iptal etmelerini, peygamberlere düşmanlık beslemelerini, haramları helâl saymalarını da görüşlerini ispatlayan deliller olarak kabul ederler (Kâdî Abdülcebbar, II, 106, 367-387; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 171-172, 177-178). 3. Çağdaş bazı araştırmacılara göre Bâtiniyye’nin kaynağı Yeni Eflâtunculuk, Yeni Pisagorculuk gibi gnostik felsefî akımlardır. İlk defa yahudi filozof Philon bu felsefî görüşlerden faydalanarak bâtını te’vili Tevrat’a uygulamış, daha sonra da bu metot Bâtiniyye ile irtibatlı olan İsmâîliyye’nin önemli kaynaklarından *Resâ’ilü İhvanî’s-Şafâ’da* aynen taklit edilmiştir (Ali Sâmî en-Neşşâr, II, 289-291; M. Ahmed el-Hatîb, s. 31, 34, 48). Bunların dışında bazı yazarlara göre yahudilerdeki rec’at, mehdî, insanı tanrılaştırma, tenâsüh vb. inançları Bâtiniyye fırkalarında da görülmesi Yahudiliğin bu gruplar için kaynak oluşturduğunu ispat eder niteliktedir.

Mezhepler tarihi araştırmacıları Bâtiniyye’nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını ve kuruluşunu hicrî III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından başlatırlarsa da aslında bu hareketin başlangıcı ile doğuşunu hazırlayan siyasî ve fikrî sebepler II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır. Bu dönemde iktidarda bulunan Emevî idaresinin ırkçılık esasına dayanan baskı politikası toplumda huzursuzluk kaynağı olmuş ve böylece ortaya çıkan gayri memnûnlar zümresinin Hâşîmîler’e karşı temayülünü arttırmış, sonunda da Abbâsîler idareyi ellerine geçirmişlerdi. Bir taraftan büyük çoğunluğun inanışına uygun politikalar takip eden Abbâsîler’in Şîîler’e karşı çeşitli baskılarda bulunması onları gizliliğe itmiş, diğer taraftan da İslâm’a muhalif dinlerin mensupları bu harekete destek vererek sahip çıkmıştır. Ayrıca Emevîler’den itibaren aristokrat zümreye tanınan imtiyazlar sonucunda toplumdaki sosyal sınıflar arasında uçurumlar meydana gelmiş,

böylece halkın çeşitli siyasî-dinî hareketlere itilmesine uygun bir zemin hazırlanmıştır. Nitekim Basra'daki Zenc isyanında ve Bahreyn'deki Karmatî hareketinde fakir işçi ve kölelerin çoğunluğu teşkil etmesi, Bâtîniğin oluşmasında fikrî sebepler yanında siyasî, sosyal ve iktisadî sebeplerin de rol oynadığını gösteren delillerdir.

Bâtîniyye'nin ortaya çıkışını hazırlayan fikrî hareketin kaynağını ise mütedil bazı Şîî yazarlarca da yahudi asıllı olarak tanımlan Abdullah b. Sebe'nin ortaya attığı aşırı görüşler oluşturur. İbn Hazm kendi devrine kadar gelen Bâtînîler'in fikir babası olarak Hz. Ali'yi ilâhlaştıran Abdullah b. Sebe'yi gösterir (*el-Faşl*, I, 326). Taberî'nin bir rivayetinde, "Sana Kur'an'ı farz kılan Allah muhakkak ki seni vaad edilen yere döndürecektir" (*el-Kasas* 28/85) meâlindeki âyete Hz. Muhammed'in ölmediği ve bir gün mutlaka döneceği (rec'at) anlamını vererek Kur'an'ın bâtinî tarzda ilk defa Abdullah b. Sebe tarafından te'vil edildiği görüşüne yer verilmesi (*Târîh*, IV, 340), İbn Hazm'ın tesbitini doğrulayıcı mahiyettedir. Son devir âlimlerinden Muhammed Reşid Rızâ ile Sâbir Tuayme ve M. Ahmed el-Hatîb gibi Bâtîniyye hakkında müstakil araştırmalar yapan bazı yazarlar da bu kanaattedir. İbn Sebe'den sonra Muhammed b. Hanefiyye ile oğlu Ebû Hâşim'in imâmeti fikri etrafında toplanan Keysânîyye grupları ve bilhassa Harbiyye, doktrinlerini bâtinî te'vil esasına dayandırarak İslâm akaidine aykırı bazı aşırı görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber vahyin zâhirini getirmiş, Hz. Ali ile soyundan gelen imamlar ise onun bâtinîni ortaya koymuşlardır. İmamlar bâtinî ilmine sahip oldukları için nasların zâhirlerini içlerinde saklı bulunan gerçek mânalarla te'vil edebilirler. Gâliyye'nin önemli simalarından sayılan Ebû Mansûr el-İclî böyle bir ilme sahip olduğunu iddia ederek cennetin dünyadaki nimetler, cehennem de dünyada çekilen sıkıntı ve ıstıraplar anlamına geldiğini ileri sürmüş ve bâtinî te'vili bir doktrin haline getirmeye başlamıştır (Bağdâdî, *el-Farq*, s. 149, 150). Daha sonra Ebû'l-Hattâb el-Esedî bâtinî te'villerin esaslarını koymuş ve geliştirip yaymıştır. Bütün Bâtîniyye fırkalarının reisi olarak gösterilen Ebû'l-Hattâb'ın görüşleri, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu İsmâil'i imam kabul eden İsmâiliyye mensuplarına Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah vasi-

tasıyla intikal etmiştir. Bundan dolayı kaynakların bir kısmında hâlis İsmâiliyye ile Bâtîniyye tesiri altına girerek âdetâ onunla bütünleşmiş olan İsmâiliyye çok defa aynı mezhep kabul edilir ve İsmâiliyye'nin başlangıcı aynı zamanda Bâtîniyye'nin başlangıcı olarak gösterilir. Esasen III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında ihtilâci bir karakterle âniden ortaya çıkan İsmâiliyye'nin, başlangıç tarihinden itibaren bir asrı aşkın devresi hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Öyle görünüyorki bu bilinmeyen devre hâlis İsmâiliyye dönemidir. Ebû'l-Hattâb'ın ölümünden sonra bâtinî te'villere dayanılarak üretilen aşırı görüşler Hattâbiyye'ye mensup olanlarca İsmâiliyye'ye taşınmış ve artık İsmâiliyye Bâtîniyye'den ayırt edilemeyen bir mezhep halini almıştır. Böylece Karâmita, Nusayriyye, Dürziyye gibi Bâtîniyye fırkalarının oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Bâtîniyye'nin İsmâiliyye ile aynılaşmasının bir sonucu olarak bu hareketin tarihini ve önemli simalarını belirlemek de zorlaşmıştır.

Abdülkâhîr el-Bağdâdî Bâtîniyye tarihini Meymûn el-Kaddâh ile başlatırken (*el-Farq*, s. 169) Deylâmî onu bu mezhebe çağırarak son dâilerden biri olarak kabul eder (*Mezhebi'l-Bâtîniyye*, s. 3-4). Mezhebin gizlice kurulup faaliyet gösterdiği düşünülürse Meymûn'u davetin açığa çıkarıldığı dönemi başlatan kişi olarak görmek mümkündür. Genellikle Abbâsî halifelerinden Me'mûn devrinde başlayıp Mu'tasım - Billâh zamanında yayıldığı ve Selçuklular dönemine kadar sürdüğü kabul edilen Bâtîniyye hareketi, Dimaşk civarında bulunan Selsemiyye'de (Selsemye) Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh; Basra'da Hamdân Karmat ve Abdân; Kûfe'de Muhammed b. Zekeriyâ; Bahreyn'de İbn Ebû Zekeriyâ, Ebû Saîd el-Cennâbî ve oğlu Ebû Tâhîr; Yemen'de Ali b. Fazl, İbn Havşeb; Cür-cân'da Ebû Ali ed-Deylâmî; Horasan'da Mukanna' ve Hüseyin b. Ali el-Mervezî; Sicistan'da Muhammed b. Ahmed en-Neseffî; İran'da Me'mûn b. Eş'as, Hasan Sabbâh; Mısır'da Ubeydullah el-Mehdî; Mağrib'de Ebû Abdullah es-Şîî ve daha pek çok Bâtînî-İsmâilî şahsiyetlerce yürütüldü. Yaklaşık üç asır boyunca İslâm dünyasının bu bölgelerinde huzursuzluk ve anarşi kaynağı olan Bâtîniyye dâileri başta Selçuklu Veziri Nizâmülmülk olmak üzere birçok devlet adamı ile bazı Sünnî âlimleri öldürmüşlerdir. Büyük Selçuklu sultanlarının azimli mücadeleleri sonunda İsmâiliyye'nin gölgesi al-

tında faaliyetlerini sürdüren Bâtîniyye hareketinin gücü kırılmış ve sönmeye yüz tutmuştur. Moğol istilâsıyla birlikte halk içindeki yıkıcı etkileri de büyük çapta sona ermiştir. İsmâilîler'ce kurulan çeşitli devletlerin yıkılmasından sonra İslâm dünyasında Bâtîniyye'nin, daha çok İslâm akaidine muhalif inançlar ileri süren ve varlıklarını günümüze kadar devam ettiren Nusayriyye ile Dürziyye yanında son dönemlerde ortaya çıkan Bâbiyye, Bahâiyye, Kâdiyânîyye gibi fırkalarca temsil edildiği kabul edilir (Abdurrahman Bedevî, II, 10, 87, 152; A. Şük-rî Ebû Avz, s. 151). Zâhid Kevserî Türkler arasında yaşayan bazı Şîi-Bektaşî grupları da Bâtîniyye'den sayar.

Bâtînîler genellikle müslüman çoğunluğun benimsediği İslâm akaidine uymayan inançları telkin ettikleri ve İslâm ülkelerinde idareyi hedef alan siyasî faaliyetlerde bulundukları için daima gizli teşkilâtlar kurarak gayelerine ulaşmaya çalışmışlardır. Bu gizlilik onların teşkilâtı hakkında bilgi edinmeyi güçleştirmekle beraber muhtelif kaynakların kaydettiğine göre bâtinî teşkilâtı şöyle şekillenir: 1. İmam. Teşkilâtın en yetkilisi olup Bâtîniyye'yi sevk ve idare eder. 2. Huccet. Dördü imamın yanında, sekizi de diğer faaliyet bölgelerinde bulunan on iki huccetin her biri imamın vekili durumundadır. Değişik bölgelerde imam adına faaliyette bulunan huccetlere *sâhibü'l-emr* de denilir. 3. Dâî. Huccetlere bağlı olan ve halkı Bâtîniyye'ye davet eden misyonerler *mükelleb* (eğitilmiş, avlanmaya hazır köpek) ve *me'zun* kısımlarına ayrılır. Mükelleb dâî halk arasından mezhebe davet edilecek adayları belirleyip bir süre eğitirken me'zun dâî yavaş yavaş onlara bazı bâtinî esasları öğretir. 4. Mü'min-i müstecib. Bu zümreyi de Bâtîniyye'ye giren kişiler oluşturur.

Görüşleri ve Davet Metotları. Bâtîniyye'nin temel düşüncesi, herhangi bir ilmi ölçüsü bulunmayan ve genellikle İslâm dininin belli başlı esaslarını iptal etmek vesilesi olarak kullanılan te'villere dayanır. Doktrinlerinde iki türlü te'vile rastlanır. a) Âyetleri bâtinî mânalarla yorumlamak (mâna te'vili). b) Âyetleri ihtiva ettikleri harf sayısına göre ve ebced hesabına dayanarak mânalandırmak (hurûfî te'vil). Bâtînîler'e ait görüşlerin çoğu birinci tür te'villerle ortaya konmuştur. Onlara göre nasların gerçek anlamı kelimelerin içinde saklı olup sadece kendi imamlarınca bilinebilir. Bu mânaları imamdan tâlim yoluyla öğrenenler âyet-

lerin zâhirini terketmelidirler. Zira zâhirî mânalara uymak, bâtinî bilgileri elde edemeyenler için söz konusudur. İslâm dışı kültürlerin izlerini taşıyan Bâtîniyye görüşleri Gâliyye fırkalarıyla büyük bir paralellik arzeder. Bununla birlikte müstakil olarak Bâtîniyye'ye atfedilen görüşler de mevcuttur. Bunları şöylece özetlemek mümkündür:

1. Bilgi problemi. Akıl ve duyular yeterli ve güvenilen birer bilgi kaynağı oluşturmadiğundan her asırda insanlara gerçek bilgileri öğretecek mâsum bir imam gereklidir; gerçek bilginin kaynağı odur.

2. Ulûhiyyet. Allah, başlangıçsız (kadîm) "külli akl"ı icat edip onu ulvî ve süflî bütün varlıkların illeti yapmış ve onun varlıkların illeti yapmış ve onun varlığıyla küllî nefsi yaratmıştır. Akıl "sâbık" (ilk varlık), nefis ise "tâlî"dir (ikinci varlık). Tanrı'ya herhangi bir sıfat nisbet etmek mümkün değildir (Deylemî, s. 6, 31; İbn Teymiyye, III, 22). Naslarda yer alan isim ve sıfatlar sadece ruhanî ve cismanî sınırları belirler. Tanrı imamların bedenine hulûl eder ve kâinatı onlar vasıtasıyla yönetir.

3. Nübüvvet ve imâmet. Küllî akıl ile küllî nefis ulvî âlemin iki sınırını teşkil ettiği gibi nebî ve imam da süflî âlemin iki boyutunu oluşturur. Nebî "nâtık" (konuşan), imam ise "sâmit"tir (susan). Sâmite bazan "sâkit" de denilir. Nebî küllî akıldan taşan mânaları kutsî gücü sayesinde alarak zâhirî bir kelâma döndürür ve insanlara bildirir. İmam ise yaptığı bâtinî te'villerle bu lafızların gerçek mânasını ortaya koyar. Sanıldığı gibi nebî melek vasıtasıyla kendisine vahiy gelen ve mucizeler gösteren biri değildir (Deylemî, s. 35-36). Peygamberlere atfedilen mucizeler ya tamamen asılsızdır veya bâtinî mânalara işaret eden sembollerdir. Kâinatın bağlı bulunduğunu iddia ettikleri yedili sistem peygamberler ve imamlar için de geçerlidir. Bir peygamberin dönemi kendisi ve daha sonra gelen altı imamlı birlikte yedi devir devam eder, sonra yeni bir peygamber gelir. Peygamberler insanlara farklı emir ve yasaklar getirerek birbirleriyle çelişmişler, güzel olan bazı hususları insanlara yasaklamışlar, buna karşılık zor olan bazı hususların yapılmasını emrederek onları gereksiz yükümlülükler altına sokmuşlardır (İsferâyînî, s. 85-86). Her asırda mutlaka bulunması gerekli olan mâsum imamlar, peygamberlerin getirdiği nasları te'vil ederek onların gerçek mânalarını açıklayan, böylece dinî emir ve yasakları değiştirebilen kutsî

varlıklardır. "Esas" ve "vasî" gibi lakaplarla da anılan, "yedullah" ve "vechullah" gibi unvanlar taşıyan imamlar aslında ulûhiyyetin beden kalıbına girdiği şahsiyetlerdir. İmamlar silsilesi yedi devre halinde devam eder, biri sona erince yeni bir yedili devre başlar ve böylece sürüp gider.

4. Âhiret. Âlem hem ezeli hem de ebedî olup onun nizamı hiçbir zaman değişmeye mâruz kalmayacaktır. Kıyame-tin kopması, zamanın imaminin ortaya çıkıp yeni bir şeriat getirmesi demektir. Ölen insanın bedeni toprağa karışıp aslına döner, ruhu ise durumuna göre ya devamlı şekilde başka bir bedene girecek cismanî âlemde kalır veya iyi ruhlarla beraber olur. Bir görüşe göre cennet dünyada mutlu olarak yaşamayı, cehennem ise sıkıntı ve ıstırap dolu bir hayat sürmeyi ifade eder.

5. İbâha. Nasların zâhirlerinden çıkarılan bütün dinî yükümlülükler, bu nasların imamlar veya hüccetleri (yardımcılar) vasıtasıyla bilinebilecek bâtinî mânalarına vâkıf olmayan halk için söz konusudur. Bâtînî mânaları öğrenenlerden bütün dinî yükümlülükler kalkar. Bundan dolayı Bâtîniyye'ye girenlerin namaz kılması, oruç tutması, hacca gitmesi ve zekât vermesi gerekli değildir. Zira Bâtîniyye te'viline göre abdest almak zâhir ehlinin bilgisizliğini bâtinî te'villerle gidermek, namaz kılmak imama ve yardımcılarına itaat etmek, oruç tutmak imamin sınırlarını korumak, zekât vermek mezhep mensuplarına ilim dağıtmak, hacca gitmek ise imamı ziyaret etmek gibi mânalar taşır (Deylemî, s. 45-46). Buna karşılık zina sınırları başkasına yayma, lâşe bâtinî olmayan zâhir, domuz eti müna'fık, şarap (Hz.) Ebû Bekir, kumar (Hz.) Ömer anlamlarına gelir. Ayrıca dinî yükümlülükler akla aykırı düştükleri için terkedilmelidir (İsferâyînî, s. 86).

6. Takıyye. Naslarda semboller halinde saklı bulunan bâtinî mânaları herkesin anlaması mümkün değildir. Bir sır niteliği taşıyan bu mânaları Bâtîniyye'ye intisap etmeyen ve dolayısıyla ehliyet kazanmamış bulunan kimselerden saklamak gerekir. Bunun için de takıyye* uygulamak vazgeçilmez bir prensiptir.

Daha çok dinî kültürü zayıf olan, saltanat ve hükümlerlikleri İslâmiyet'in gelişile son bulan, çoğunluğa muhalif davranmayı prensip edinen, ashaba dil uzatmakta sakınca görmeyen, mukaddesatı şüphe ile karşılayan, ağır cezaları gerek-

tirici suçlar işleyen kimseler arasından seçilerek (Gazzâlî, s. 33-36) Bâtîniyye'ye davet edilen insanlara kademeli olarak şu metotlar uygulanır: 1. Zerk ve teferrüs (dikkatli tetkik). Bâtînî daveti kabul etmeye müsait olan aday teşhis edilip dinî temayülleri belirlenir ve ona karşı ne şekilde davranılacağı tesbit edilir. 2. Te'nîs (dostluk kurma). Adayla dostluk kurulur ve son derece dindar görünüp güveni kazanılır. 3. Teşkik (şüpheye düşürme). Güveni kazanılan adaya merak uyandıracak bazı sorular sorularak dinî konularda şüpheye düşmesi sağlanır. 4. Ta'lik (şartlı erteleme). Bu sorular karşısında merakını giderecek cevaplar bekleyen adaya, bu cevapları başkalarına duyurmayacağına dair yemin etmesi ve bir süre beklemesi telkin edilir. 5. Rabt (bağlama). Adaya Bâtîniyye liderlerine sadık kalacağına dair yemin verildikten sonra bu vaad, caydığı takdirde eşinin kendisinden boşanmış olması gibi ağır bir şartla bağlanır. 6. Tedlîs (aldatma). Herkesin takdirini kazanmış İslâm âlimlerinin Bâtînî olduğu söylenerek aday aldatılır. 7. Te'sîs (bâtînî bir öz oluşturma). Her zâhirin bir bâtinî bulunduğu, zâhirin kabuk, bâtinin ise öz olduğu, bunu yalnız Allah'ın bildiği, fakat O'nun gerçeği devamlı gizli tutmasının da düşülmeyeceği gibi bâtinî fikirler yavaş yavaş adaya telkin edilir. 8. Hal' (sıyırma). Dinî hükümlerin bâtinî mânalarını anlama seviyesine gelen adayın artık dinin zâhirî yükümlülüğünden kurtulduğu söylenir. 9. İnsilâh (sınırlama). Bu son merhalede aday çoğunluğun benimsediği iman esaslarından da sıyrılarak Bâtînîliğe kabul edilir (Gazzâlî, s. 32; Deylemî, s. 30). Bu son merhaleye el-belâgu'l-ekber adı da verilir.

İslâm tarihinde önemli siyasî ve itikadî tesirler meydana getiren Bâtîniyye tarih boyunca Sünnî, Mu'tezilî ve müte-dil Şîî âlimler tarafından İslâm dışı siyasî güçlere ve kültürlerle bağlı bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Genellikle Sünnî çizgiyi takip eden Abbâsîler ile Selçuklular döneminde Bâtînîler'in bazı devlet adamlarını ve âlimleri öldürerek devleti bölücü faaliyetlerde bulunmaları, merkezî idareden ayrılarak Mısır'da Fâtımîler, Bahreyn'de Karmatîler devletlerini kurmaları dikkate alındığında Bâtîniyye'nin İslâm dışı siyasî bir hareket olduğu hükmüne katılmak gerekmektedir. Bâtîniyye'nin fikir ve inanç temelleri bakımından yabancı kültürlerle dayandığı şeklindeki kanaate gelince onların inanç sistemlerinde yabancı un-

surları tesbit etmek güç değildir. Mese-lâ Tanrı'nın hiçbir niteliği bulunmadığını savunmuşlar, mâsum saydıkları imam-larını peygamberlerden daha mükem-mel ve yetkili görüp ilâhlaştırmışlar, ka-dîm kabul ettikleri âlemin düzeni de-ğişmeden sürüp gideceğine inanarak âhiret hayatını inkâr etmişler ve niha-yet hiçbir ilmî esasa dayanmayan bâtinî te'villerle İslâm dininin temel hükümle-rini fiilen ortadan kaldırıp ibâha görü-şünü benimsemişlerdir. Şüphe yok ki bu tür bir dinî anlayışı Kur'an ve Sünnet'le bağdaştırmak mümkün değildir. İslâmi-yet'i bizzat Hz. Peygamber'den görüp öğrenen ve kendilerinden sonraki nesil-lere aktaran ashâb-ı kirâmdan böyle bir din nakledilmediği gibi başlangıçtan gü-nümüze kadar müslümanların tamamı-na yakın büyük çoğunluğu da böyle bir İslâm anlayışına sahip olmamıştır. Bâ-tinîler tahrifin adını te'vil ile değiştire-rek dinî ve ilmî hiçbir zaruret olmaksı-zın nasları keyfî yorumlara tâbi tutmuş-lardır. Ayrıca Bâtîniyye-İsmâiliyye kültü-rünün temel kaynakları arasında yer alan *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde mevcut gö-rüşlerin Yeni Eflâtuncu ve Yeni Pisagor-cu felsefelerle uyuşması, Bâtîniyye'nin yabancı kültürlerin etkisi altında kaldı-ğını göstermektedir.

Bâtîniyye, XII. yüzyıldan itibaren İslâm âlemindeki siyasî etkisini kaybetmesine rağmen fikrî ve itikadî tesirlerini sür-dürmüş, bâtinî te'vil görüşüyle aşırı hat-ta mütedil çizgideki bazı mutasavvıflar üzerinde (özellikle Hurûfîlik, Bektaşîlik ve Revşenîyye) etkili olmuş ve birçok teri-min taşavvuf literatürüne girmesine yol açmıştır (Hannâ el-Fâhûrî, I, 160-161). Mâsum sanılan imamların tanrılaştırıl-ması ve ibâha anlayışıyla da günümüze kadar gelmiş bulunan aşırı Şîî mezhep-lerden Dürzîlik, Nusayrîlik ve Bâbîliğe tesir ederek bir anlamda varlığını sür-dürmüştür. Tarihte Bâtîniyye ile âdeta bütünleşmiş olan İsmâiliyye'nin çağımız-daki mensuplarının da bâtinî te'vil gele-neğini devam ettirdikleri dikkat çekmek-tedir (bk. Mustafa Gâlib, s. 7). İslâm âlim-lerinin kanaatine göre Bâtîniyye İslâm dışı bir mezhep olup mensuplarına müs-lûman muamelesi uygulanmaz.

Literatür. Mezhep tarihçileri Bâtînî ya-zarlarca kaleme alınan bazı eserlerin mevcudiyetinden söz ederse de bunlar-dan çok azı günümüze kadar gelebil-miştir. Bâtînî te'villeri ihtiva eden erken devir kaynaklarının ilki, Farsça olarak yazılan ve müellifi bilinmeyen *Ümmü'l-*

kitâb'dir. Eser W. Ivanow tarafından *Der Islam*'da yayımlanmıştır (Berlin 1936, XXIII, 1-132). Bir diğer kaynak da Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî'nin *Kitâbü'l-Heftî's-şerîf*'i olup Mustafa Gâlib'in tahkikiyle neşredil-miştir (Beyrut 1964, 1980). İbn Havşeb'in *Kitâbü'r-Rüşd ve'l-hidâye*'si (Kahire 1948) ile Ca'fer b. Mansûr'un *Kitâbü'l-Keşf*'i de (Beyrut 1404/1984) ilk devir Bâtîniyye-İsmâiliyye kaynakları arasın-da yer alır (*Elr.*, III, 862).

Kaynaklarda Bâtînî-İsmâilî müellifler-ce yazıldığı belirtilen birçok eser sıralan-maktaysa da bunların günümüze ulaştı-ğı bilinmemektedir. Bu eserlerin bir kıs-mı şunlardır: Meymûn el-Kaddâh, *el-Mî-zân*; Abdân, *el-Lâmî*, *en-Nîrân*, *el-Melâhim*, *el-Belâgatü's-seb'a*; Mu-hammed b. Ahmed en-Neseîfî, *el-Mağ-şûl*; Ebû'l-Kâsim el-Kayrevânî, *el-Belâ-ğu'l-ekber* (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 240; Bağdâdî, *el-Farq*, s. 170; Deylemî, s. 43).

Bâtîniyye literatürüyle ilgili olarak kay-dedilen ve bir kısmı günümüze kadar ulaşan eserlerin çoğu bu mezhebin gö-rüşlerini tenkit etmek maksadıyla yazı-lan reddiyelerdir. Makdisî'nin belirttiği-ne göre Bâtîniyye'ye karşı ilk reddiye-yi en-Nakz 'ale'l-Bâtîniyye adlı eseriyle İbn Rizâm yazmıştır (*Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, I, 137). Daha sonra onu *Keşfü esrâr-i'l-Bâtîniyye* adını taşıyan eserleriyle İbn Fûrek ve Bâkîllânî gibi ilk Eş'ariyye kelâmcıları takip etmiştir. Ebû'l-Muzaf-fer el-İsferâyînî de bu konuda *el-Evsaf* adlı bir kitap yazdığını kendisi söyler (*et-Tebstir*, s. 14). Muhammed b. Mâlik Ham-mâdî'nin *Keşfü esrâr-i'l-Bâtîniyye*'si, Gaz-zâlî'nin *Feđâ' ihu'l-Bâtîniyye* veya di-ğer adıyla *el-Müstazhiri*'si, Deylemî'nin, Humeyd b. Ahmed el-Mahallî'ye ait *el-Hüşâmü'l-bettâr li-mezhebi'l-Qarâmi-tatî'l-küffâr* adlı kitaptan faydalanarak hazırladığı *Beyânü mezhebi'l-Bâtîniyye*'si, Zeydiyye âlimlerinden Müeyyed-Billâh Yahyâ b. Hamza'nın *el-İfham li-ef'ide'ti'l-Bâtîniyyeti't-tağâm* (İsken-deriye 1971) ve *Mişkâtü'l-envârî'l-hâ-dime li-kavâ'id-i'l-Bâtîniyyeti'l-esrâr* (Dârü'l-Yemeniyye 1983) adlı eserleri, Bâ-tîniyye'nin görüşlerini nakledip tenkit eden mevcut kaynakların belli başlıları arasındadır. Günümüzde de Bâtîniyye'yi, fırkalarını ve bunların itikadî görüşleri-ni konu edinen araştırmalar yapılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Yûsuf Der-viş Gavânime, *Gulâtü's-Şi'â el-Bâtîniyye* (Amman 1981); İbrâhim b. Süleyman el-Cehbân, *el-Bâtîniyyûn ve'l-harekâtü'l-heddâme fi't-târîhi'l-İslâmî* (Kü-

veyt 1983); Muhammed Ahmed el-Hatîb, *el-Harekâtü'l-Bâtîniyye fi'l-âlemi'l-İslâmî* (Amman 1984); Ebû'l-Heysem, *el-İslâm fi muvâceheti'l-Bâtîniyye* (Kahire 1985); Sâbir Tuayme, *el-Akâ'idü'l-Bâtîniyye ve hükümü'l-İslâm fihâ* (Beyrut 1986); Muhammed Hassân Kusbe, *el-Bâtîniyye ve fikrû'l-ihvânî'l-cumhû-riyyîn* (Mansûra 1986).

BİBLİYOGRAFYA :

Mufaddal b. Ömer, *el-Heftü's-şerîf* (nşr. Mus-tafa Gâlib), Beyrut 1964, s. 58, 82, 116; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), X, 101-102; a.mlf., *Tefstir* (Şâkir), IV, 83; X, 12; Nevbahî, *Fıraku's-Şi'â*, s. 19-20, 58-64; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, I, 137; V, 133, 147; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 238-240; Hamîdüddin el-Kirmânî, *Râ-hatü'l-âkl* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1967, nâşirin girişi, s. 22; Kâdî Abdücebbar, *Tesbî-tü dela'ilü'n-nübüve* (nşr. Abdülkerim Os-man), Beyrut 1966, II, 106, 118, 367-387, 595-596; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 323, 329-330; a.mlf., *el-Farq* (Kevserî), s. 149, 150, 169, 170, 171-172, 177-178, 180; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), I, 326; V, 98; Hammâdî, *Keşfü esrâr-i'l-Bâtîniyye* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1357/1939, s. 11, 16-20, 28-30; a.e., nâşir-in girişi, s. 4-8; İsferâyînî, *et-Tebstir*, s. 14, 83-88; Gazzâlî, *Feđâ' ihu'l-Bâtîniyye* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1964, s. 13-19, 32, 33-36, 48-52, 143, 154; Ebû Bekir İbnü'l-Ara-bî, *el-Avâsim* (Tâlibî), s. 51-52, 64, 72; Şeh-ristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 147, 150, 192-193; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü'l-blis*, s. 102, 109-111; Fah-reddin er-Râzî, *İ'tikâdât*, s. 76-81; Deylemî, *Mez-hebü'l-Bâtîniyye*, s. 3-6, 7, 8-10, 18-21, 30, 31-36, 43, 45-46, 72-79, 94-95, 99-101, 102; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, III, 22, 29-30; *Keş-fü'z-zunûn*, II, 1485; Şerkâvî, *el-Hükümetü'l-Bâtîniyye*, Kahire 1982, s. 219, 220; Abdur-rahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, II, 5, 7, 10, 45, 87, 152, 427, 509; Ali Sâmi en-Neşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İs-lâm*, Kahire 1977, II, 275, 286, 287-292, 307, 320, 327; Mustafa Gâlib, *Târîhu'd-da'veti'l-İs-mâ'iliyye*, Beyrut 1979, s. 6, 7, 17, 26-33, 39, 124; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-felsefeti'l-'Ara-biyye*, Beyrut 1982, I, 160-161; Şeybî, *eş-Sıla*, I, 129-130, 211-213; M. Ahmed el-Hatîb, *el-Harekâtü'l-Bâtîniyye fi'l-âlemi'l-İslâmî*, Am-man 1404/1984, s. 20-24, 26, 30-34, 48, 54, 59, 85, 97, 112, 161, 176, 438-444; Sâbir Tu-ayme, *el-Akâ'idü'l-Bâtîniyye*, Beyrut 1406/1986, s. 11-13, 32, 38-48, 108, 125, 176-177, 253, 327, 371; M. Resîd Rızâ, *Tefstirü'l-menâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), VI, 471; VIII, 225, 428; IX, 131; Hudarî, *Muḥâdarât* (Abbâsiyye), s. 343-344; Goldziher, *el-Akteide ve's-şerî'a* (trc. Muhammed Yûsuf Mûsâ v.dğr.), Kahire, ts., s. 242, 244; A. Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeke ve'z-zenâdika*, Amman, ts. (Dârü'l-Fikr), s. 146-147, 151; B. Lewis, *Uşûlü'l-İsmâ'iliyye* (trc. H. Ahmed Celbî — Câsim Muhammed Receb), Kahire, ts., s. 48-50; Ahmed Ateş, "Bâtîniyye", *İA*, II, 339-342; M. G. S. Hodgson, "Bâtîniyya", *El²* (Fr.), I, 1131-1133; H. Halm, "Bâteniya", *Elr.*, III, 861-863.

